

РОЗДІЛ 4

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

УДК 321.01(430) «18/19» Гаусгофер
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2020.20.23>

КАРЛ ГАУСГОФЕР: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА ГЕОПОЛІТИКА

KARL HAUSHOFER: PORTRAIT OF THE REPRESENTATIVE OF GEOPOLITICS

Вегеш І.М.,

*кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології і державного управління
Ужгородського національного університету*

Вегеш М.М.,

*доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри політології і державного управління
Ужгородського національного університету*

У статті зроблена спроба висвітлити геополітичну концепцію видатного німецького вченого Карла Гаусгофера через призму його біографії. Хоча один із класиків німецької геополітики був самодостатньою особистістю, однак на формування його поглядів значний вплив мали ідеї розширення «життєвого простору» німецького політичного географа Ф. Ратцеля, шведського дослідника Р. Челлена та ґрунтовна праця англійського мислителя Г. Макіндера «Географічна вісь історії». Автори аналізують найбільш відомі праці К. Гаусгофера: «Велика Японія», «Кордони в їх географічному і політичному значенні», «Панідеї в геополітиці», «Статус-кво і оновлення світу», «Континентальний блок». Дослідження різноманітних аспектів японської історії та геополітики зблизило К. Гаусгофера з відомим радянським розвідником Р. Зорге, який друкував свої праці із цієї тематики в наукових виданнях німецького Інституту геополітики. У статті простежуються взаємовідносини К. Гаусгофера із соратником Гітлера Р. Гессом і відомим австрійським письменником С. Цвейгом. Значне місце відводиться контактам К. Гаусгофера з Гітлером, особливо під час роботи останнього над книгою «Майн Кампф». Аналізуючи праці сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідників та мемуаристів, автори статті дотримуються думки, що дуже часто в історико-політологічній літературі перебільшується вплив К. Гаусгофера на формування світогляду німецького диктатора. Висвітлюючи геополітичну концепцію К. Гаусгофера, автори акцентують на значній еволюції його поглядів, на які впливала зміна зовнішньополітичного курсу нацистської Німеччини, особливо напередодні та під час Другої світової війни. На той час контакти К. Гаусгофера з Гітлером фактично припинилися. Трагічно закінчилося життя Карла і Марти Гаусгоферів, які покінали самогубством. Аналогічною була доля й сина К. Гаусгофера, який взяв участь у підготовці замаху на Гітлера в 1944 р.

Ключові слова: Карл Гаусгофер, геополітика, геополітична концепція, геополітичні погляди, розширення життєвого простору, кордони, доктрина, зовнішня політика, еволюція.

The article attempts to illuminate the geopolitical conception of the eminent German scientist Karl Haushofer through the lens of his biography. Although one of the classics of German geopolitics was a self-sufficient personality, it should be noted that his views had been influenced by the ideas of expanding of the "living space" by German political geographer F. Ratzel, by the Swedish researcher R. Kjellen and by the thorough work "Geography", written by English thinker H.G. Mackinder. The authors analyze K. Haushofer's most famous works – "Great Japan", "Borders in their Geographic and Political Significance", "Pan-ideas in Geopolitics", "The Status Quo and the Renewal of the World" and the "Continental Bloc". The study of various aspects of Japanese history and geopolitics brought K. Haushofer closer to the renowned Soviet intelligence officer R. Sorge, who published his works in scholarly editions of the German Institute of Geopolitics. The article traces the relationship of K. Haushofer with Hitler's colleague R. Hess and the famous Austrian writer S. Zweig. Considerable attention is also paid to K. Haushofer's contacts with Hitler, especially during the latter's work on the book "Mein Kampf". Analyzing the works of contemporary Ukrainian and foreign researchers and memoirists, the authors of the article hold the opinion that often in the historical literature and literature in Political Science the influence of K. Haushofer on the formation of the worldview of the German dictator is exaggerated. In covering the geopolitical concept of K. Haushofer, the authors emphasize the significant evolution of his views, which were influenced by the change in the foreign policy of the Nazi Germany, especially on the eve and during the World War II. By that time, K. Haushofer's contacts with Hitler had virtually stopped. The life of Karl and Martha Haushofer ended tragically – they committed suicide. Similar was the fate of K. Haushofer's son, who participated in the preparation of Hitler's assassination attempt in 1944.

Key words: Karl Haushofer, geopolitics, geopolitical concept, geopolitical views, expansion of the living space, borders, doctrine, foreign policy, evolution.

Постановка проблеми. Те, що сьогодні розуміють під геополітикою, існувало з давніх часів. Стародавні мислителі часто розмірковували над географічним розташуванням держав, їх кліматичними умовами, структурою населення, взаємовідносинами між державами та регіонами. Однак даний об'єкт дослідження не мав власної назви. Лише в 1916 р. шведський учений Рудольф Челлен (1864–1922) ввів у науку поняття «геополітика», розуміючи під нею «доктрину, яка розглядає державу як географічний організм чи просторовий феномен». Фактично геополітика Р. Челлена розвивала старий предмет – політичну географію, не претендуючи на самодостатність. Та й сам автор не претендував на роль першовідкривача, вважаючи своїм учителем Фрідріха Ратцеля (1844–1904). Ще в 1897 р. побачила світ книга Ф. Ратцеля «Політична географія», у якій держава розглядалася як живий організм, укорінений у ґрунті. Для фахівців російського і німецького генеральних штабів Д. Мілютіна, А. Снесарева, Х. Мольткестаршого і А. Шліффена геополітика була «військовою статистикою», тобто синтезом фізичної та економічної географії. Проте політичні події, на які було так багате ХХ ст., швидко зробили цю молоду галузь знань надзвичайно популярною.

Своєрідну революцію в геополітиці здійснив англійський учений Гелфорд Джордж Макіндер (1861–1947). Маємо на увазі, перш за все, його працю «Географічна вісь історії». Схема Макіндера доволі проста: «Хто владарює над Східною Європою, той владарює над центральною землею. Хто владарює над центральною землею, той владарює над світовим островом. Хто владарює над світовим островом, той владарює над світом». Варто погодитись із правомірним твердженням дослідників, що саме ці три тези, згодом вульгаризовані, мали найбільший успіх. Теорія, яка претендувала на науковість, перетворилася на ідеологію, що виправдовувала необхідність та закономірність розширення «життєвого простору». Своєю теорією Г. Макіндер наблизився до географічної ідеології, яка на практиці могла привести до серйозних наслідків.

Р. Челлен, Ф. Ратцель і Г. Макіндер вплинули на формування геополітичної концепції одного з найвизначніших німецьких геополітиків ХХ століття Карла Гаусгофера (1869–1946). Він мало що додав до наукового визначення предмета, хоча зробив із геополітики ефективний пропагандистський орган, покликаний сприяти в Німеччині «усвідомленню простору». Ще далі пішов очолюваний К. Гаусгофером німецький журнал «Zeitschrift für Geopolitik», у якому геополітика розглядалася як наука «про відношення землі та політичних процесів», мистецтво керівництва практичною політикою. На глибоке переконання впливового німецького журналу, геополітика – це «географічний розум держави».

Аналіз основних досліджень і публікацій. Сучасні дослідники справедливо вважають К. Гаусгофера одним із засновників німецької геополітики. Він був визначним вченим, який відзначався фантастичною працелюбністю, володів унікальною майстерністю читання лекцій, був людяним і добропорядним. Необхідно погодитись із А.В. Васильченком, що, «будучи переконаним німецьким патріотом, він ніколи не опускався до рівня паннімецького шовінізму» [3, с. 189]. Ці думки також розділяє британський дослідник з Університету Лафборо М. Геффернен. «У геополітиці Гаусгофера веймарського періоду расове теоретизування було здебільшого відсутнє, – констатує вчений. – Антисемітизм, що відігравав настільки важливу роль у нацистській ідеології, не справив помітного впливу на його праці (і навіть його дружина Марта була наполовину єврейкою). Головні зацікавлення Гаусгофера були пов'язані із простором й територією, а не з расою чи етносом. Його бачення Центральноєвропейської федерації (з Німеччиною в ролі панівної держави) було мультиетнічним, як і його ширші погляди стосовно Євразійського панрегіону, який він розглядав як транскультурну та позарасову область, засновану на союзі рівних у широкому сенсі партнерів» [13, с. 216–217].

К. Гаусгофер часто згадується на сторінках численних монографій про Гітлера і німецький нацизм [2, с. 29, 27]. Німецький дослідник В. Мазер відзначав, що «знайомство Гітлера вже у 1924 р. з теоріями Ратцеля, Гаусгофера і Макіндера про життєвий простір підтверджують не тільки його численні висловлювання в «Майн Кампф», але й аспекти його політики світового панування» [25, с. 173]. В іншій своїй монографії В. Мазер писав, що К. Гаусгофер іноді відвідував Гітлера і Гесса, які після невдалої спроби державного перевороту 1923 р. перебували в ув'язненні [26, с. 148]. Доведено, що вчений передав Гітлеру працю Ф. Ратцеля «Політична географія», яку останній використав під час роботи над «Майн Кампф». Мемуаристи й історики по-різному трактують вплив К. Гаусгофера на Гітлера. Негативно до вченого відносився особистий прес-секретар Гітлера Е. Ханфштагль [39, 40]. На сторінках його книги спогадів про події 20-30-х років автор стверджував, що Гітлер «опинився під великим впливом баварського генерала Гаусгофера, який деякий час виконував обов'язки на Далекому Сході і повернувся звідти фанатичним японофілом» [39, с. 73]. Е. Ханфштагль геополітичну концепцію К. Гаусгофера називає «повною нісенітницею», а самого вченого – «геополітичним фантазером» [39, с. 163]. Він переконаний, що саме К. Гаусгоферу вдалося переконати Гітлера в необхідності подальшої співпраці з Японією. Про вплив К. Гаусгофера на Гітлера писав німецький істо-

рик І. Фест [37, с. 337]. Англійський історик Х. Тревор-Ропер доводив, що К. Гаусгофер «пропагував і розвивав у Німеччині ті доктрини Євразійської сухопутної імперії, які... досить швидко вдалося використати для...німецького завоювання Росії» [35, с. 26].

Нерідко сучасні дослідники намагаються перебільшити роль К. Гаусгофера щодо його впливу на формування світогляду Гітлера. Особливо це стосується публікацій про окультизм Третього рейху, участь К. Гаусгофера в різноманітних таємних товариствах (товариство «Туле», орден Зеленого дракона, товариство «Вріль»), масонських ложах тощо [21; 34; 38]. Вважаємо, що такі факти не підтверджуються джерелами, а дуже часто є вигаданими. У цьому відношенні ми поділяємо думку одного з найкращих біографів К. Гаусгофера А. Васильченка: «Сумнівні зв'язки Гаусгофера з Гурджієвим, товариством «Вріль» і, звичайно ж, товариством «Туле» вже давно стали «суспільним здобутком» із галузі історично-фантастичної літератури. Далеко не в кожній книзі цього жанру можна знайти згадки про Рудольфа фон Зеботтендорфа, Дітріха Еккарте чи Вольфрама Зіверса, але там обов'язково присутня фігура Карла Гаусгофера. Ніби саме Гаусгофер посвятив Гітлера в «таємні науки», коли відвідав його під час ув'язнення у фортеці Лансберг. Однак якщо ми спробуємо зіставити ці вигадки з реальним життям генерала і професора геополітики, то побачимо, що легенди фактично не мали нічого спільного з дійсністю. Для того щоб зрозуміти їх нікчемність, достатньо поглянути на біографію Карла Гаусгофера... Гаусгофер ніколи не був у Тибеті, не входив ні до товариства «Туле», ні до товариства «Вріль» (факт існування якого до цього часу взагалі не доведено). Він не посвячував Гітлера в «тайні науки». Він взагалі зустрічався з Гітлером у період з 1922 до 1938 рр. не більше десяти разів» [3, с. 4].

Постать і геополітичну концепцію К. Гаусгофера досліджували українські й російські вчені К. Гаджієв [10, 11], О. Дугін [19], М. Нартов [28], М. Дністрянський [15–18]. «Завдяки популярності ідей К. Гаусгофера в нацистській Німеччині найбільш виражено простежується злиття геополітики як агресивної експансіоністської ідеології та практики зовнішньополітичної діяльності держави, – констатує М. Дністрянський. – І хоча роль К. Гаусгофера у формуванні геостратегії нацистської Німеччини не слід перебільшувати, особливо напередодні Другої світової війни, все ж саме його діяльність призвела до дискредитації геополітики загалом, особливо німецької геополітики» [15, с. 86]. Не можна заперечувати твердження дослідника, що «незважаючи на велику кількість публікацій (понад 400), оригінальних ідей та методологічних підходів у К. Гаусгофера не так вже й багато, та ще й догоджаючи політич-

ній кон'юнктурі, він часто змінював свої погляди» [15, с. 84]. Постать і наукову спадщину К. Гаусгофера вивчали через призму розвитку окремих геополітичних шкіл і напрямів [1; 4–9; 14; 20; 23] світової політичної думки [33]. Побачили світ публікації про контакти німецького вченого з відомим радянським розвідником Р. Зорге [22; 24; 31].

Формулювання цілей статті. Головною метою нашого дослідження є аналіз основних наукових праць визначного німецького геополітика К. Гаусгофера, розгляд еволюції його геополітичної концепції, яка змінювалася під час трансформації зовнішньополітичного курсу нацистської Німеччини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Карл Гаусгофер народився в Мюнхені в баварській консервативній аристократичній сім'ї. Його батько був професором політичної економії в Мюнхенському технічному університеті. Після закінчення гімназії (вищої академічної школи), всупереч сімейній традиції, він вирішив стати професійним військовим. Протягом 1895–1897 рр. майбутній класик геополітики прослухав серію курсів у Баварській військовій академії. К. Гаусгофер, ставши у 1899 р. офіцером, більше двадцяти років прослужив у армії. Брав участь у битвах Першої світової війни і вийшов у відставку в чині генерал-майора. У роки Другої світової війни К. Гаусгофер одержав ранг бригадного генерала [6, с. 144].

У 1908–1910 рр. обіймав посаду німецького військового аташе в Японії, що дозволило йому близько познайомитися із проблемами Далекого Сходу і Тихого океану. Його перше наукове дослідження «Дай Ніхон» («Велика Японія») було присвячене геополітиці Японії й видане в Мюнхені (1913). Японський період закінчився захистом докторської дисертації, яку він підготував у Мюнхенському університеті під керівництвом професора Еріха фон Дрігальські. У дисертації та опублікованій монографії К. Гаусгофер ґрунтовно висвітлив географічні основи розвитку Японської імперії, яку він називав «Прусія Сходу». Дослідник, відносячи Японію до країн із континентальним типом мислення, розглядав її як пряму протиположність Великобританії, що постійно прагнула до самоізоляції. Японія, навпаки, зобов'язана континенту культурою і писемністю. Вже в дисертації вчений обґрунтував ідею створення німецько-японського союзу [5; 6; 8; 9].

Причетність до Японії зблизила К. Гаусгофера з Ріхардом Зорге – резидентом радянської розвідки в Японії. Ймовірно, не стільки К. Гаусгофер, як Зорге прагнув до знайомства. Першу зустріч радянського розвідника з визнаним лідером німецьких геополітиків прискорило призначення підполковника Ойгена Отта як офіцера-посередника в Японію. Відповідними рекомендаціями Отт міг заручитися в полковника Ніколаї, але

ніхто краще Гаусгофера не міг дати йому в терміновому порядку необхідний мінімум інформації про японську армію і про Японію загалом. У недалекому минулому К. Гаусгофер доручив одному зі своїх асистентів, тодішньому секретарю Гітлера і своєму учневі, Рудольфу Гессу написати для рейхсвера дослідження про японські методи шпигунства, внаслідок чого з'явився солідний матеріал обсягом у 132 сторінки. Отту хотілося дізнатися про все це побільше. Консультації відбувалися у прискореному темпі, оскільки Отту необхідно було прибути в японський генеральний штаб у червні 1933 р. [24, с. 132].

Німецький дослідник Юліус Мадер детально описав знайомство Зорге з Гаусгофером: «Щойно за Ойгеном Оттом встигли закритися двері кабінету Гаусгофера в Мюнхенському університеті, як у них постукав Ріхард Зорге. Він добре підготувався до цієї зустрічі. Ще під час скрупульозної підготовки до виконання завдання він ґрунтовно вивчив і публікації Гаусгофера. Йому було відомо захоплення професора Японією і спеціальними проблемами Далекого Сходу, крім того, Зорге не без підстав міг розраховувати на інтерес професора щодо його необмежених знань із проблем Китаю. Зорге звернув увагу на те, що професор Гаусгофер у своєму журналі, починаючи з 1927 р., постійно твердив про необхідність створення військового союзу між Німеччиною, Японією та Італією. Ймовірно, Зорге запитав Гаусгофера, чи не зацікавлений він у спеціальних статтях із проблем Японії та Китаю для свого журналу «Цайтшриффт фюр геополітик» [6, с. 144–145]. Курт Фовінкель, який після Гаусгофера редагував журнал, писав: «Мені відомо, що Зорге повідомив професора Гаусгофера про своє найближчим часом тривале відрядження в Японію і заявив про готовність надсилати звітні статті для «Цайтшриффт фюр геополітик». Оскільки Гаусгофер, як завжди, відчував себе тісно пов'язаним із Японією і оскільки ми надавали великого значення роботі спеціалістів на місці подій, він із радістю прийняв цю пропозицію. Я вважаю, що Зорге говорив на цю тему із професором Гаусгофером у Мюнхені. Імовірно, вони обговорювали і низку тем, які викликали в нас зацікавленість у такому співробітництві... Особисто я бачив Зорге до його від'їзду всього один раз... Ми розглядали Зорге перш за все як кореспондента в Японії, що володів спеціальними знаннями в галузі економіки...» [24, с. 136].

Уже за першими статтями Ріхарда Зорге, які невдовзі з'явилися на сторінках «Цайтшриффт фюр геополітик», можна судити про те, які теми обговорювались під час переговорів із професором Гаусгофером. Статті називалися «Перетворення в Манчжоу-Го», «Японські збройні сили. Їх місцеположення», «Японські збройні сили. Їх роль в політиці Японії» тощо. Головний геополітик нічого

не підозрював, тому скоріше за все поінформував Зорге про мету вояжу підполковника Отта, а також погодився із запропонованими Зорге напрямками його майбутньої журналістської роботи в Японії. Усе це давало можливість Зорге, посилаючись на рекомендації Гаусгофера та інших авторитетів, із повною впевненістю вести дискусії на ці теми з експертом рейхсвера Оттом, не боячись викликати в останнього яку-небудь підозру [31, с. 110]. Уже згадуваний К. Фовінкель пригадував, що «час від часу Зорге надсилав рукописи професору Гаусгоферу в Мюнхен; звіти я потім щомісяця одержував усі матеріали для чергового номера... Гаусгофер ніколи не виправляв рукописи, я зрідка тільки дещо виправляв стиль» [6, с. 145].

У 1921 р. К. Гаусгофер став професором географії Мюнхенського університету, де заснував Інститут геополітики та видавав журнал «Цайтшриффт фюр геополітик». У 1934–1937 рр. був президентом Німецької академії, головою організації «Об'єднання на захист німців за кордоном» у Баварії. У цей період у нього були непогані зв'язки з відомими нацистами, хоча необхідно констатувати, що членом НСДАП Гаусгофер ніколи не був. Він неодноразово зустрічався з Й. Ріббентропом, Й. Гебельсом, Г. Гімлером, вже не кажучи про свого учня – «наці номер три» Рудольфа Гесса. Рідше він бачився з Гітлером. У 1923 р. після невдалого «пивного путчу» Гесс разом з Гітлером переховувались в Альпах у замському будинку Гаусгофера, а потім, коли вони відбували покарання в мюнхенській в'язниці, він часто навідував їх. Відомо про першу зустріч К. Гаусгофера з Гітлером, яка завдяки старанням Р. Гесса відбулася 24 липня 1921 р. До нас не дійшли спогади К. Гаусгофера про враження від цієї зустрічі. Що стосується їхньої розмови, яка відбулася в 1926 р., то класик німецької геополітики пригадував: «Було надзвичайно нецікаво, оскільки від проголошеного «великою людиною» довелось вислуховувати надто банальні й підлі речі. Абсолютно бездарно втрачений вечір» [3, с. 38]. Під час їхніх тривалих розмов Гітлер познайомився з геополітикою, а прийшовши до влади, перетворив цю науку в складову частину німецької ідеології. У 30-ті роки зв'язки Гаусгофера з політичною елітою Третього Рейху підтримувались через посередництво його сина Альбрехта, який із 1934 р. працював позаштатним дослідником у Міністерстві закордонних справ.

Необхідно погодитись із твердженням сучасних дослідників, що політичний вплив Гаусгофера на нацистський режим пройшов два випробування, які врешті-решт звели його нанівець. По-перше, це невдала мирна місія Р. Гесса в Англію (переліт в 1941 р. до Великобританії з місією переконати англійців в об'єднанні з Німеччиною, як твердив Гесс, належала Гаусгоферу). По-друге, провал

липневого (1944 р.) замаху на Гітлера (операція «Валькірія»), очолюваного полковником Штауфенбергом, у якому взяв участь син Гаусгофера Альбрехт [23, с. 62–71]. Сам Гаусгофер 23 липня 1944 р. був заарештований, а через деякий час така доля спіткала і його сина, який, хоч і не брав участі в змаху, однак співчував заколотникам. Хоча вже 31 серпня Гаусгофер був звільнений, але тривалий час перебував у депресії.

Після краху фашистської Німеччини Гаусгофер був заарештований уже американською окупаційною владою, оскільки потрапив до розряду «видатних нацистів і виступив свідком на Нюрнберзькому процесі. Його становище ускладнював і той факт, що 28 січня 1946 р. Гаусгофера позбавили професорської пенсії, а керівництво мюнхенського університету не хотіло, щоб він читав лекції студентам. Перебуваючи у стресовому стані, 10 березня 1946 р. він разом із дружиною Мартою покінчив самогубством. Про психологічний стан Гаусгофера свідчить передсмертна записка: «Я не хочу, щоб мене поховали за якимись офіційними чи церковними обрядами. Я не бажаю жодних надмогильників з епітафіями. Я хочу все забути і бути забутим» [3, с. 76].

Російські дослідники С. Жильцов, І. Зонн та А. Ушков небезпідставно відзначали, що в термін «життєвий простір» Гаусгофер і Гітлер вкладали різний зміст [20, с. 18]. Центральним пунктом зовнішньополітичної програми Німеччини в період гітлеризму було завоювання «життєвого простору» Сходу. Агресивність цього пункту носила в історії німців традиційний характер і лягла в основу доктрини «Дранг нах остен», що мала витоки із часів тевтонських рицарів. Гітлерівська расова теорія вступала в пряме протиріччя з тією геополітичною лінією, якої притримувався Гаусгофер, адже за його ідеєю Росія мала стати союзником Німеччини. Є всі підстави стверджувати, що в Гаусгофера Гітлер взяв тільки те, що відповідало його ідеям, і не випадково вчений наприкінці життя заявляв, що зміст «Майн кампф» не має ніякого відношення до геополітики. Після арешту Гаусгофера західними союзниками йому неодноразово доводилося давати відповіді на безліч питань. Підозра слідчих, що його праці могли підштовхнути нацистське керівництво до здійснення агресивних задумів, Гаусгофер рішуче заперечував: «Якщо вони й читали мої праці, то зрозуміли їх суть невірно» [2, с. 148]. Часто Гаусгоферу приписували те, чого ніколи не було. Наприклад, стверджували, що Георгій Гурджієв саме через нього запропонував свастику в якості емблеми націонал-соціалістського руху. Насправді Гаусгофер протягом 1922–1938 років зустрічався з Гітлером не більше десяти разів.

Видатний австрійський письменник Стефан Цвейг у книзі «Вчорашній світ. Спогади євро-

пейця» описав зустрічі з Гаусгофером, з яким познайомився під час подорожі до Індії. На відміну від освіти багатьох офіцерів, його освіта була різносторонньою і не обмежувалась знаннями військових наук. Спрямовуючи із завданням вивчити на місці воєнний театр російсько-японської війни, він досконало оволодів японською мовою. Після повернення в Німеччину Цвейг довго підтримував дружні відносини із сім'єю Гаусгофера, переписуючись і навідуючи його в Зальцбурзі та Мюнхені. Цвейг пише про генерала з великою симпатією, відзначаючи його працелюбність та інтелект, талановитість чудового співрозмовника. Цвейг був одним із перших, кому генерал сформулював ідею про «життєвий простір» народів, але ніхто не передбачав, що його ідеї зможуть спровокувати агресивну політику. Навіть коли Гаусгофера назвали «другом Гітлера», Цвейг не міг цьому повірити. І насправді, що могло бути спільного між високоосвіченим, глибокомислячим ученим і одержимим крайнім німецьким націоналізмом фанатом? Тим більше, що дружина Гаусгофера була далеко не чистої раси з точки зору нюрнберзького закону про євреїв [6, с. 146].

Плідно займаючись науковою роботою, К. Гаусгофер опублікував кілька сотень наукових і науково-популярних праць. Серед основних його робіт заслуговують на увагу «Кордони в їх географічному і політичному значенні», «Панідеї в геополітиці», «Статус-кво і оновлення світу», «Континентальний блок», «Геополітика Тихого океану», «Японська імперія в її географічному розвитку», «Світова політика сьогодні» та низка інших. Показово, що дружина Гаусгофера Марта переклала німецькою мовою книгу англійського геополітика Дж. Фейргрива «Географія і світова могутність». До речі, хоча саме німецьких учених вважали піонерами геополітики, Гаусгофер не заперечував того факту, що великих успіхів досягли науковці Італії, Великобританії, Франції, Іспанії, США, Росії. В одній із перших своїх лекцій Гаусгофер запропонував об'єднати зусилля вчених різних держав для дослідження конкретних територій.

У 1927 р. К. Гаусгофер завершив роботу над фундаментальною монографією «Кордони в їх географічному і політичному значенні» [42, с. 7–250], у якій запропонував власний варіант «справедливого», на думку автора, вирішення проблеми кордонів. У передмові до книги К. Гаусгофер висловив надію, що в недалекому майбутньому не знайдеться місця дискримінації, і «багатомільйонні стародавні культурні народи не стоятимуть як безперервно звинувачувані, бідні, пограбовані перед закритими дверима, закриті кордонами і перетнуті дорогами в майбутнє» [42, с. 11]. Звичайно, К. Гаусгофер мав на увазі, перш за все, Німеччину, яка втратила значні території після Версаля. До речі, для всіх праць ученого харак-

терне різко негативне ставлення до рішень Версальського договору. Територіальні зміни, які сталися після Версаля, Гаусгофер зображує як такі, що поставили Німеччину в безвихідне становище, позбавивши її «життєвого простору». Подібна оцінка дається рішенням Версаля із приводу колоній. Слід також відзначити, що К. Гаусгофер зображує Німеччину як таку, що багато втратила після поразки в Першій світовій війні, однак знімає з неї відповідальність за її розв'язання. У трактуванні цієї проблеми він апелює не до історичних фактів, а до психології та «патріотизму». К. Гаусгофер ніби продовжує лінію німецької делегації у Версалі. Оскільки договір був підписаний, то з юридичної точки зору він позбавлений можливості прямо заперечувати відповідальність Німеччини за розпочату війну, а це дозволяє автору ухилитися від обговорення цього питання, використовувати різноманітні «обхідні маневри».

Кордон, на глибоке переконання К. Гаусгофера, є складовим чинником життя нації, отже, його треба захищати. Той, хто цього не робив, буде відчужений кордоном, і йому, рано чи пізно, доведеться за це розплатитися. Визнаючи «природність» кордонів – гірські хребти, великі ріки, пустинні й заболочені місця, які завжди відігравали велику роль в житті держави, – учений все-таки натякає на їх перегляд, адже не може німецька нація перебувати у принизливому становищі. Наслідуючи ідеї свого вчителя Ф. Ратцеля, Гаусгофер вважає нормальним, а точніше, повністю допустимим просторове розширення держав, не виключаючи при цьому і можливість освоєння земель, які раніше були непридатними для життя. Ідею «розширення простору» Гаусгофер більш чітко сформулює в пізній своїй праці «Континентальний блок»: «Адже кожна перемога в кінцевому рахунку виражається у просторі, а приз перемоги – одержана територія. Але вона повинна бути насправді захоплена і стати такою» [42, с. 373–418]. У роботах Гаусгофера часто зустрічається формула «розбійники моря» і «розбійники степу», за допомогою якої вчений намагається зображувати себе противником імперіалістичної, загарбницької політики.

У розділі про психологію кордонів держави та їх типи К. Гаусгофер наводить свій ідеал кордону – «чіткий, стабільний кордон сильної прикордонної форми, який по суті справи належить сильнішому». Такий кордон, на думку вченого, зберігається навіть тоді, коли сильніший змушений відступати. Що стосується сухопутного кордону Німеччини на Заході, то він нагадує «зруйновану стіну», з якої випали найцінніші камені попередньої будови, та й ті лежать на чужій, але вже не своїй землі. Безсумнівно, йдеться про землі, які за Версальським договором відійшли до Франції [42, с. 80–87]. Кульмінацією свого дослідження К. Гаусгофер вважає «виховання усвідом-

леного почуття кордону». «Політичне почуття кордону», вважає дослідник, найкраще збереглося в Японії. Для того щоб цього досягти повною мірою, має мати місце рівновага між «настроєм і результатом», але аж ніяк не обійтися без «практичних справ», без «бойової участі як особистості, так і мас у вихованні почуття кордону». Тільки тоді завершиться «усвідомлене повернення до інстинкту самозбереження», але «на більш високому рівні» [42, с. 112–118].

К. Гаусгофер запропонував власну типологію кордонів, виділивши п'ять різновидів: 1) наступаючий кордон, який складається з висунутих уперед опорних органів; 2) високоорганізований, насичений комунікаціями кордон, який постійно розвивається і розширюється («кордон напоготові»); 3) кордон рівноваги, який є можливим завдяки спільному розумінню обох сторін; 4) укріплений кордон у стані оборони; 5) кордон напередодні розпаду – розбросаний, кинутий напризволяще, відкритий для проникнення, вторгнення тощо. Гаусгофер також поділяє кордони на «спокійні», «інертні», «легко збуджені» та «застійні. У розділі «Оборона кордону і кордон оборони» вчений звернув увагу на військово-технічну організацію кордону: «Підтримка кордону в боездатному стані вимагає перш за все кропіткої роботи усіх у державі в ім'я досягнення прикордонної оборони» [42, с. 202–212]. Але, вважає Гаусгофер, все повинно мати свою міру, бо «це незнання міри, звичайно, викликає переляк за кордоном». Окремий розділ дослідник присвятив кордонам німецького народу і держави, піддавши нищівній критиці «ідею пан-Європи». Вона, на його глибоке переконання, «втягнула б нас, обікрадених простором, у жорстокі битви французького, бельгійського і нідерландського імперіалізму за колонії... Усі біди німецького народу, – вважає Гаусгофер, – мають причиною два моменти: перший – особливість нашого життєвого простору, і другий – зарано виявлений внутрішній настрій нашої високоодарованої, але схильної до шизофренічних катастроф народної спільноти» [42, с. 227–239].

Гаусгофер оптимістично завершує свою працю: «Бувають часи апатії та втоми: вони приходять і до сильних країн, і до хоробрих народів, зміцнюючи та знесилюючи їх подібно отруті, змушуючи їх розгубити і проспати успадкований простір і майбутнє своїх дітей... Слід вважати своїм обов'язком без спочинку окликати їх як сомнамбул до тих пір, поки вони не почують і не прокинуться, щоб зміцнити і розширити свої кордони... Кожний повинен спробувати створити завершений власний образ кордонів свого державного, народного і культурного ґрунту, навіть якщо такий образ пригодиться тільки будівничим храму прийдешніх часів!» [42, с. 249].

У 1931 р. з'явилася праця К. Гаусгофера «Панідеї в геополітиці». Під ними вчений розумів «ідеї,

які охоплюють всі народи, широкі цілі й інстинктивно прагнуть до розвитку у просторі». Панідеї, які існували з давніх часів, Гаусгофер класифікує на еволюційні та революційні. До перших він зараховує пантихоокеанську і меншою мірою – панамериканську. До революційної належить паназійський рух, який, на думку вченого, одержує могутню підтримку з Москви. Ці панідеї Гаусгофер ще інакше трактує як континентальні та морські, які перебувають у постійному антагонізмі.

Численні рухи чи течії всесвітньої історії, в назві яких є частка пан (від грецького – все), неоднозначні як за формою, так і за змістом. Звідси широка можливість їх оцінки і трактування різними дослідниками. Гаусгофер засуджує одні панрухи і позитивно оцінює інші без достатніх для цього основ, а інколи і всупереч очевидній істині. Засуджуючи панамериканізм і паніндійський рух, він ідеалізує пангерманізм, який за час свого існування повністю проявив свою шовіністичну, агресивну суть. Необхідно детальніше зупинитись на завершальному розділі праці «Планетарне майбутнє панідеї», у якому німецький дослідник наближується до прогнозування ситуації. Гаусгофер застерігає, що не можна допустити, щоб Європа опинилася під впливом ідеології Радянського Союзу чи лицемірства англо-саксів. СРСР і Британська імперія володіють величезним простором, який вони захоплювали різними методами, а тому їх зближення є суттєвою загрозою для навколишнього світу. Більшість панрухів, уважає Гаусгофер, шукають майбутнього розвитку такими різними шляхами, що це може привести до тертя між паназійською, панбританською імперськими ідеями і пантихоокеанськими компромісними стремліннями, а пан-Європа з колоніальними придатками зможе втручатися в будь-які зони тертя [42, с. 253–352].

Винятково в профашистському дусі написана Гаусгофером і опублікована в 1939 р. праця «Статус-кво і оновлення життя» [42, с. 355–370]. На час публікації роботи Німеччина вже провела «аншлюс» Австрії та приєднання до своєї території Судетської області Чехословаччини. Гітлер розпочав упроваджувати в життя ідею «життєвого простору». К. Гаусгофер це розширення простору називає «оранкою», яку, на його думку, необхідно відрізнити від захоплення чужих земель. У цьому розширенні «життєвого простору» й полягала зміна статус-кво. Чехословаччина, уважає Гаусгофер, понесла заслужене покарання за переслідування 3,5 млн. німецького населення, хоча важко погодитись із його твердженням, що «наруга над судетськими німцями» з боку чехів відбувалася щодня.

Праця Гаусгофера написана в яскравому антирадянському дусі, хоча з неї видно, що вчений був добре обізнаний із процесами, які відбувалися в СРСР. «Не кожному народові властиво, – констатує автор, – як у Радянському Союзі, звільнитися

від перенаселення за допомогою ВЧК, а потім ГПУ (яким ми вдячні за наведені цифри) в результаті знищення 6 млн. чоловік, смерті від голоду за два роки (1922 і 1931 рр.) 4 млн., вигнання приблизно 22 млн. з їх будинків і подвір'їв, і все ж чисельність населення знову зростає до 160–170 млн.» [42, с. 360]. Поряд із цим ідеалізуються Японія, Італія та Німеччина – «простори з високою культурою», де відсутні подібні лікування кровопусканням, адже ці народи «відчувають занадто велику повагу до культурних досягнень окремого людського життя». Гаусгофер усвідомлює, що «оранка» для німецького народу ще не закінчилась, кожний німець повинен усвідомлювати необхідність «одержання максимуму можливо», «об'єднати кров і ґрунт» у єдине ціле.

К. Гаусгофер набагато глибше і ґрунтовніше, ніж інші дослідники, довів, що геополітика – надзвичайно динамічна наука. Протягом першої половини ХХ ст. німецький учений запропонував кілька моделей розвитку геополітичної ситуації, які відповідали конкретним періодам історії. Хоча, необхідно зауважити, що Гаусгофер змушений був коригувати свої моделі стосовно до позиції, яку займав у той чи інший період німецький уряд. Отже, простежимо еволюцію його геополітичних прогнозів і міркувань.

Ще із часів Отто фон Бісмарка вважалося, що Німеччина буде в безпеці тільки тоді, коли займатиме центральне місце в коаліції центральноєвропейських держав. Невдовзі з'ясувалося, що Німеччина зіткнулася не з конфліктом таласократії та телурократії (моря і суші), а з неочікуваним їх альянсом. За такої ситуації, вважав Гаусгофер, досягти переваги на обох фронтах не під силу не лише Німеччині, але й будь-якій іншій державі. Після поразки в Першій світовій війні К. Гаусгофер зосередився на ідеї великих просторів, запропонувавши модель панрегіоналізму, яка мала протистояти планам панамериканізму. Гаусгофер прийшов до висновку, що з метою протистояння американській «стратегії анаконди» світ необхідно поділити вздовж меридіанів. Перша з моделей Гаусгофера поділила землю на три пан регіони: Пан-Америка із центром у США, Євро-Африка з ядром у Німеччині та Пан-Азія на чолі з Японією. Слабкість цієї моделі полягала в ігноруванні Радянського Союзу, якому не знайшлося в ній місця.

Пізніше Гаусгофер запропонував чотиричленний поділ світу, у якому до вищеназваних трьох панрегіонів додавався і Радянський Союз, сфери впливу якого розповсюджувалися на Іран, Афганістан та Індостан. Однак розвиток історичних подій, зокрема підписання в 1939 р. пакту Молотова-Ріббентропа, в черговий раз вніс корективи у модель Гаусгофера. Він взявся за обґрунтування ідеї створення континентального блоку за оссю Берлін – Москва – Токіо. У праці «Континен-

тальний блок» Гаусгофер намагається довести, що ця ідея визрівала давно в політичних колах як Японії, так і Німеччини. Такого союзу найбільше боялися англосакси, бо фактично він значив для них смерть. Гаусгофер наводить безліч фактів, які свідчили про численні перешкоди для створення такого союзу. Підписання радянсько-німецького пакту Гаусгофер привітав, адже тепер Німеччина переставала бути затиснутою між таласократичними державами і гартлендом. Проте Гітлер не підтримав геополітичну модель Гаусгофера, віддавши перевагу спорідненості німців із англосаксами. Доказом цього є дивна війна проти Великобританії в 1939–1940 рр. Сучасні дослідники цілком справедливо вважають, що Гітлер мав усі можливості вивести Великобританію з війни ще до початку нападу на СРСР. Він до останньої хвилини сподівався, що в Лондоні переможе проницька орієнтація, яка дозволить об'єднати сили Німеччини і Великобританії в боротьбі проти наймогутнішої країни Європи.

22 червня 1941 р. Гітлер здійснив напад на Радянський Союз. К. Гаусгофер розцінював це як величезну стратегічну помилку фюрера, адже Німеччина не в змозі була вести паралельну війну і проти країн суші, і проти морських держав. Хоча навіть у середовищі Гаусгофера існували думки, що німецька авіація, яка панувала в «третьому морі» – повітрі, допоможе перебороти недоліки геополітичного становища Німеччини. Однак практика показала, що значення авіаційного простору було суттєво перебільшено. Зрозумівши, що зіткнення з СРСР відвернути неможливо, Гаусгофер намагався відвернути війну на два фронти. Це збіглося з думками частини німецького генералі-

тету, які шукали виходу на проницьки налаштованих політиків США та Великобританії. Своєї кульмінації ця ідея набула під час загальновідомої місії Аллена Даллеса. Чим все завершилося, добре відомо. Разом із тим Гаусгофер передбачив післявоєнне зростання США, яка за такої розстановки суттєво посилювала своє геополітичне становище, перетворюючись у головну світову силу.

Висновки. Еволюція геополітичної концепції К. Гаусгофера багато в чому залежала від змін зовнішньополітичного курсу Німеччини, особливо напередодні та під час Другої світової війни. До цього додамо, що Гаусгофер ніколи не претендував на об'єктивність та неупередженість. Уважають, що великий вплив на його модель мали англофобські настрої, що визначали значною мірою континентальні симпатії Гаусгофера. Він притримувався правила: якщо континент виступає проти океану, то необхідно виступати на боці континенту. Виходячи зі своєї моделі, Гаусгофер вітав закріплення Японії в Тихоокеанському регіоні тому, що це підривало позиції США і Великобританії, а коли Франція чи Великобританія закріплювалися на острівних територіях, що колись контролювалися Німеччиною, то він виступав за негайну незалежність цих областей. Саме Німеччина, на думку Гаусгофера, повинна була очолити країни «третього світу» в боротьбі за свою незалежність, бо це підривало могутність Великобританії. Якщо в 20-х роках Гаусгофер позитивно ставився до зовнішньополітичного курсу СРСР, то після втручання останнього у внутрішні справи Китаю і Монголії різко змінив своє відношення. Врешті-решт, він звинуватив СРСР у розпалюванні громадянської війни в Китаї та Іспанії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Басараб М., Вегеш М. Деякі теоретичні аспекти геополітики. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія*. Випуск 1 / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет ; Редкол.: М. Вегеш (гол. ред.), В. Денисенко, Ф. Кирилук та ін. Ужгород : СМП «Вісник Карпат», 2004. С. 191–208.
2. Бессонов Б. Фашизм: идеология, политика. Москва : Высшая школа, 1985. 280 с.
3. Васильченко А.В. Сумрачний геній III Рейха. Человек, стоявший за Гитлером. Москва : Вече, 2013. 304 с.
4. Вегеш М. Геополітика в іменах. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. 216 с.
5. Вегеш М. Геополітика: минуле, сучасне, майбутнє. *Carpatica – Карпатика*. Випуск – 25. *Актуальні проблеми української політології*. Ужгород, 2003. С. 84–110.
6. Вегеш М. Геополітична концепція Карла Гаусгофера. *Relatii Romano-ucrainene, istorie si contemporaneitate. Rumunсько-українські відносини. Історія та сучасність. Romanian-ukrainian relations, history and present*. Satu Mare : Editura Muzeului Satmarean, 2015. С. 143–152.
7. Вегеш М. Західна геополітика в іменах. Ужгород : Видавництво УжНУ, 2003. 200 с.
8. Вегеш М. Світовий процес і геополітика : навчальний посібник. Ужгород : «ФОП Сабов А.М.», 2017. 303 с.
9. Вегеш М., Петрінко В. Геополітична енциклопедія : навчальний посібник. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2017. 492 с.
10. Гаджиев К.С. Введение в геополитику. Москва : Логос, 2002. 432 с.
11. Гаджиев К.С. Геополитика. Москва : Международные отношения, 1997. 384 с.
12. Геополитика: Антология. Москва : Академический проспект; Культура, 2006. 1004 с.
13. Геффернен М. Значення Європи. Географія та геополітика / Пер. з англ. Київ : Дух і Літера, 2011. 464 с.
14. Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Идеология. Особистість: методолого-світоглядний аналіз. Київ : Знання України, 2002. 578 с.

15. Дністрянський М.С. Геополітика : навчальний посібник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 436 с.
16. Дністрянський М.С. Етнополітична географія України: Проблеми теорії, методології, практики. Львів : Літопис; Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. 490 с.
17. Дністрянський М.С. Політична географія та геополітика України : навчальний посібник. Тернопіль : Навчальна книга; Богдан, 2010. 344 с.
18. Дністрянський М.С. Україна в політико-географічному вимірі. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2000. 310 с.
19. Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. Москва : Арктогея, 1997. 608 с.
20. Жильцов С.С., Зонн И.С., Ушков А.М. Геополитика Каспийского региона. Москва : Международные отношения, 2003. 280 с.
21. Зубков С.В. Оккультная магия третьего рейха. Москва : Вече, 2004. 320 с.
22. Колесникова М., Колесников М. Рихард Зорге. Москва : Молодая гвардия, 1980. 318 с.
23. Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. Москва : Аспект-Пресс, 2002. 479 с.
24. Мадер Ю. Репортаж о докторе Зорге: Документальная повесть о разведчиках мира с приложением избранных статей Рихарда Зорге. Берлин : Военное издательство ГДР, 1088. 304 с.
25. Мазер В. Адольф Гитлер / Пер. с немец. С. Э. Борич. 2-е изд. Минск : ООО «Попурри», 2002. 496 с.
26. Мазер В. История «Майн Кампф». Факты, комментарии, версии / Пер. с немец. Сорокина Г.А. Москва : Вече, 2007. 416 с.
27. Мельников Д., Черная Л. Адольф Гитлер – преступник № 1. Москва : Издательство Яуза; Издательство Эксмо, 2004. 544 с.
28. Нартов Н.А. Геополитика. Москва : ЮНИТИ, 2000. 359 с.
29. Неизвестный Гитлер / О. Гюнше, Г. Линге; Авторы-составители М. Уль, Х. Эберле; предисловие В. Хаустова, Х. Меллера / Пер. с немец. А. Чикишева, Е. Кулькова. Москва : ОЛМА-ПРЕСС, 2006. 512 с.
30. Несук М., Репринцев В., Камінський Є. Україна в зарубіжних доктринах та стратегіях ХХ століття. *Політична думка*. 1995. № 2-3. С. 50–70.
31. Прудникова Е. Рихард Зорге – разведчик № 1. Санкт-Петербург : Издательский Дом «Нева», 2004. 192 с.
32. Рудич Ф. Місце і роль України в новому геополітичному просторі. *Нова політика*. 1998. № 5. С. 18–23.
33. Себайн Дж. Г., Торсон Т. Л. Історія політичної думки. Київ : Основи, 1997. 838 с.
34. Сеченовский В. Третий рейх и знак Зверя. Москва : Яуза; Эксмо, 2004. 320 с.
35. Тревор-Ропер Х. Застольные беседы Гитлера. 1941–1944 гг. / Пер. с англ. А.С. Цыпленкова. Москва : ЗАО Центрполиграф, 2005. 655 с.
36. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти / За редакцією Ф.М. Рудича. Київ : МАУП, 2002. 488 с.
37. Фест И. Гитлер. Биография. Путь наверх / Пер. с немец. А.А. Федорова, Н.С. Летневой, А.М. Андропова. Москва : Вече, 2006. 640 с.
38. Хайленд Г. Потерянные секреты нацистских технологий / Пер. а англ. А. Криволапова. Москва : Издательство Яуза; Издательство Эксмо, 2004. 320 с.
39. Ханфштангль Э. Гитлер. Утраченные годы. Воспоминания сподвижника фюрера. 1927–1944 / Пер. с англ. А.С. Цыпленкова. Москва : ЗАО Центрполиграф, 2007. 335 с.
40. Ханфштангль Э. Мой друг Адольф, мой враг Гитлер. Воспоминания личного пресс-секретаря / Пер. с англ. Б. Кобринцова. Екатеринбург : Ультра. Культура, 2006. 376 с.
41. Хаусхофер К. Границы в их географическом и политическом значении. *Классика геополитики. ХХ век*. Москва : Издательство АСТ, 2003. С. 227–598.
42. Хаусхофер К. О геополитике: Работы разных лет. Границы в их географическом и политическом значении. Панидеи в геополитике. Статус-кво и обновление мира. Континентальный блок / Пер. с немец. И.Г. Усачева. Москва : Мысль, 2001. 426 с.